

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Igeidő, aspektus és episztemikus lehorgonyzás a magyarban*

The paper discusses the temporal complexity of finite verbs with Hungarian in the focus, based on the theories of R. Langacker and F. Brisard. Three factors and their relations function in the construal of temporality in verbs: (i) the inherent temporality of verbs (a verb denotes a process in time, based on the processing of present points and duration), (ii) the temporal structure of the clause expressing a scene, including tense by suffixation, (iii) the ground, with the features of processing time as understood by the conceptualizer. In my hypothesis, the suffix denoting tense has a semantic effect on the verb stem meaning. The conceptualizer can modify the profile on the default semantic structure of the verb, mainly on aspect, with attention shift, by the semantic influence of the tense suffix. Traditional grammars describe the relation between the stem and the suffix as morphophonological addition, used for a certain syntactic function. In fact, the finite verb (as in Hungarian) proves to be a complex unit with a default epistemic content: it expresses person, number, tense, mood, and in certain types the definiteness of the direct object, all in specific morphophonological forms, related to the ground. Entirety or ongoingness of a process is a matter of degree, and present and past tense have a default epistemic nature. The suffix forms dynamically the type meaning of the verb in its instantiation, according to the specific features of the grounding relation, depending on the perspectival intention of the speaker. Within these dynamic construal processes, certain phases (parts) of the process expressed by the lexical verb are profiled, i.e. put in the focus of attention, while other phases are backgrounded. This attention focusing varies according to the functions of epistemic grounding, within the current discourse space. The paper discusses the variability of temporality in Hungarian clauses with a complex approach including the categories time, inherent lexical temporality, scope, aspect, tense, epistemic grounding, temporality in the clause, and the relation between tense and grounding.

Keywords: aspect, attention focusing, clause, epistemic grounding, inherent lexical temporality, scope, tense, time, verb

* Köszönet illeti a kézirat két névtelen bírálóját hasznos megjegyzéseikért, továbbá elsősorban Ladányi Máriát, valamint Kugler Nórát és Tátrai Szilárdot a kézirat korábbi változatának részletes megvitatásáért. A tanulmány az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatás keretében készült.

1. Bevezetés

Az ige által kifejezett időbeli folyamat és a mondat által leképezett jelenet időbelisége összetett szemantikai struktúrákban valósul meg, a beszélő és a hallgató episztemikus műveleteiben, a mindenkori megértett beszédhelyzet központi részéhez, az alaphoz viszonyítva. Miközben e jelenségkör egyetemes jellemzőket mutat, aközben a konstruálás sokfélesége is érvényesül. A magyar nyelvben a lexikai és szintaktikai temporalitás igehez köthető részének specifikuma, hogy csupán kétféle, ragozott igealakokkal képviselt igeidő (a jelen és a múlt) a rendszer része, míg összetett igei szerkezet a *fog*-os jövő idő, és a régmúlt is elvétve előfordul; az aspektusnak pedig nincsen közvetlen alak jelölője.

Mégis az igeidők funkcióinak sokfélesége és az aspektus gazdagsága szembeötlő, és további vizsgálatokat igényel. Az alábbi tanulmány az ige, az igei toldalék és a mondat temporális szemantikáját mutatja be. Ennek az összetett jelenségekörnek arra a részére összpontosít, amely az igeidő és az ige belső időszerkezete közötti kölcsönviszonyban mutatkozik meg, abban, hogy az igeidő és ezáltal a beszédhelyzet temporalitása befolyásolja az ige és a mondat időszerkezetének megértésfeltételeit. A bemutatás a legfontosabb felismerhető jellemzőkre összpontosít, az adatok és az elméleti előfeltevések kölcsönviszonyában. A tanulmány nem tárgyalja a tágabban vett modalitás és az ige véges alakjában lehorgonyzó szerepet betöltő toldalék módbeli változatait, a tárgyalás a kijelentő módra összpontosít. Továbbá nem kapnak mindenre kiterjedő bemutatást azok a tényezők (például az aspektus, a mondat időszerkezete), amelyeknek szerepük van az ige és a lehorgonyzás időbeli viszonyában; csak az e viszonyra vonatkozó jellemzők kerülnek szóba. A leírás elméleti kerete szemantikai, a kognitív szemantika teóriájából származik, csakúgy, mint a módszertana. A kognitív szemantika alapelveiből a következők fontosak (Langacker 1987, 2008, Lakoff 1987; l. még Tolcsvai Nagy 2013):

- a jelentés tapasztalati alapú, fogalmi természetű, enciklopédikus jellegű, összefügg a világról való egyéni és közösségi tudással,
- a nyelvi szerkezetek egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus kapcsolatából állnak,
- a grammatika tágan értelmezendő: a szintaxis és a lexikon nem különül el egymástól (ez a kontinuumelv),
- használat és rendszer szorosan összefüggenek, a használat fontos jellemzői beépülnek a rendszerbe,
- a nyelvi egységeket természetes közegükben és saját terminusaikkal lehet megfelelően leírni,
- a jelentés szerkezetes, a megismerés módjainak megfelelően.

A tanulmány fő kiinduló feltevései a következők:

- az ige jelentésszerkezetében az inherens temporalitás és az eseményszerkezet együttesen határozzák meg az ige jelentésének időszerkezetét, temporális tartalmát; ez a sematikus szemantikai tartalom a mondatbeli megvalósulásban tovább bővíthet és módosulhat;
- az aspektus a magyarban az ige jelentésszerkezetében meglévő aspektuális összetevőből és az éppen megkonstruált mondat aspektust meghatározó további tényezőiből tevődik össze;
- a konstruálásban az igeidő az ige és a mondat jelentése közötti viszonyt hoz létre, miközben a két, egymásba épülő jelentést az igeidő lehorgonyzó elemként a beszédhelyzet központi részéhez, az alaphoz viszonyítja;
- a magyar igeidő mint lehorgonyzó elem tágabb fogalmi közege episztemikus (a konceptualizáló aktuális megismerési műveletein alapul); ebben az episztemikus keretben az igeidő (tense) hatással van vagy lehet az ige aspektusára;
- mindez azért lehetséges, mert az ige, az igeidő és a mondat jelentését a konstruálás dinamikus jellegének megfelelően a specifikusság, a perspektíva, a hatókör és a feltűnőség szemantikai jellemzői alapján összetett módon hozza létre a beszélő, azok nem kompozicionálisan, építőkockaelv szerint, egymáshoz adódóan jönnek létre.

A tanulmány a kérdéskört a következő részekben tárgyalja a Bevezetés után: 2. Az idő, 3. Az ige jelentésszerkezete és az idő, 4. A hatókör, 5. Az aspektus, 6. Az episztemikus lehorgonyzás, 7. A mondat időszerkezete, 8. Az igeidő és a lehorgonyzás, 9. Összefoglalás.

2. Az idő

A nyelvi konceptualizációnak több különböző szerkezeti típusban fontos tényezője a temporalitás. Időbeliséget tartalmazó nyelvi konstrukció az ige és a mondat (az egyszerű mondat, clause). Az idő fogalma természetesen nem csupán nyelvi kifejezésekben kerül elő és kerül előtérbe. Az idő nyelvi kifejezései a legalapvetőbb emberi kogníciós műveleteken alapulnak, bármennyire összetettek is. Például az önészlelés vagy más tárgyak mozgásának észlelése időtapasztalattal jár. A nyelvspecifikus igerendszerek, igeidőrendszerek és azok konstruálási variabilitása kultúraspecifikus szövegekben további elemzések tárgya, már az idő alapszintű értelmezésére építve.

Az ige temporalitásának leírásához az idő alapszintű értelmezése szükséges. Az idő tapasztalata viszonyítás eredménye. Az idő nem külső jelenség vagy tárgy. Nincsen abszolút idő, nincsen fizikai értelemben abszolút idő (Hawking

1988). És nincsen mindennapi értelemben abszolút idő: az idő nem az a „folyam” vagy „dolog”, amibe az ember „belép”. „[I]dőtárgyakon azokat a tárgyakat értjük, melyek nemcsak egységek az időben, hanem az időextenziót is magukban foglalják” (Husserl 2002: 35). Az idő vonatkozás alapján konceptualizálódik, méghozzá alapvetően a megismerő ember által feldolgozott mindenkori most-ponthoz képest tudott elmúlt és várt most-pontokra vonatkoztatva.

Az ige inherensen időbeliséget tartalmaz. Az ige kategória szerinti sematikus jelentése időben történő folyamatot fejez ki. A folyamat időbeliségének két kidolgozása van: az egyik az inherens temporalitás, amely a folyamat jelleg időbeliségének a lényege, a másik az ige mondat- és beszédhelyzetbeli episztemikus lehorgonyzásának időbeli tényezője, az igeidő, amely egyedíti és temporálisan a beszélőhöz és a beszédhelyzethez viszonyítja a folyamatot.

Az időnek több nyelvi kifejezési módja van. Miközben az idő lexikális konceptualizációja teljes mértékben explicit, az ige inherens temporalitása teljes mértékben implicit. A lexikális konceptualizáció a tudatos figyelem számára közvetlenül hozzáférhető fogalmakkal jelöli az idő fogalmát, pontosabban annak valamilyen aspektusát (például *múlt, holnap, év* vagy *most, rögtön, előtte*). Az inherens igei temporalitás ezzel szemben a tudatos figyelem számára közvetlenül hozzáférhetetlen fogalmakkal jelöli az idő fogalmát (a *megy* ige közvetlenül, expliciten nem nyilvánítja meg, hogy időbeli folyamatról van szó).

Egyúttal a lexikális konceptualizáció nem magát az eredeti fogalmat (az IDŐ fogalmát) alkalmazza, hanem más forrásfogalmakat használ az idő megnevezésére. Ilyen forrásfogalom a MOZGÁS és a TÉR (például *rohan az idő, közelít a tél*). Megjegyzendő, hogy a példák mondat szerkezetűek. Az inherens temporalitás nem más fogalommal jelölődik, az inherens temporalitás belső tapasztalat eredménye: a most-pontok sorának a (valamilyen) tapasztalata. Mivel az inherens temporalitás közvetlenül nem jelölődik, a hozzáférhetőségének a konceptuális alapjait közvetett úton lehet megragadni.

Az inherens temporalitás megragadásának legismertebb és leginkább modellértékűnek tartható modellje Langacker (1987) igeszemantikája. Eszerint a folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok időben egymásra következőként mutatnak be egy folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata, a folyamat különböző fázisait reprezentálva (Langacker 1987: 245kk). Az állapotok egymásra következőzése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az ige az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást jelöli. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás, amely a dekontextualizált, szótári ige feldolgozásának fő jellemzője, és amely jellemző megmarad a lehorgonyzott, véges igealakban. Az összetett (segédigés, igeneves) igealakok nyelvspecifikusan tartalmazzák a temporalitást, az episztemikus lehor-

gonyzás módjaival összefüggésben (vö. Pelyvás 1998, 2011, Mortelmans 2006, Tolcsvai Nagy 2010).

A tudást alkotó fogalmak tapasztalati alapúak, tapasztalati eredetűek. A fogalmak, pontosabban a fogalmak (mint absztrakció és sematizáció révén létrejövő kategóriák) dinamikusan alakuló hálózata adja az alapot a nyelvi kifejezések szemantikai pólusához. Ennek következtében a szekvenciális feldolgozás tapasztalati alapját vagy legalább konceptuális alapját meg kell tudni határozni. Az ige jelentésszerkezetében jelen lévő inherens temporalitás alapja a következőkben vázolható.

A megismerő ember önmagáról tud, önmaga mentális, érzelmi folyamatairól be tud számolni, éppúgy, ahogy a környezetének ingereire adott válaszáiról. A tudatos személy (a szelf) figyelemirányítása, figyelemirányulása nem csak a másik felre (beszélőtársra) és legfőképp a harmadikra, a figyelem tárgyára irányul, hanem folyamatosan saját magára is. Az önmagára is figyelő ember önmagát kívülről is „látja”, feldolgozza (Tomasello 2002: 107). Ez a figyelemirányítás, az ön-tudat (Dasein, jelenvalólet vagy ittlét; vö. Heidegger 1989: 100) időben történik, a szubjektum által feldolgozott időben. A feldolgozás ideje a mindenkori jelen, a feldolgozás ideje most-pontok sorozatából áll. A tudat és a nyelvi konstruálás összefüggése itt (is) egyértelművé válik. A tudat az elme egy mentális állapota, a szelf köré szerveződő belső valóságmodell: „a tudat a tudatos lény környező világról alkotott önközpontú modelljének egy kis részére irányuló aktív összpontosítás” (Chafe 1994: 27).

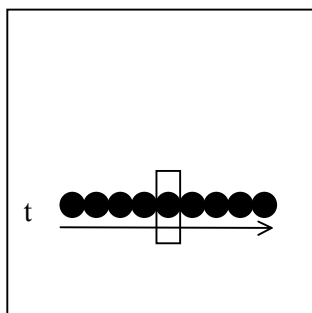
A most-pont mindenkori jelentősége, jelentése a megismerésben már elmúlt vagy még várt most-pontok viszonyában áll elő, nem magában áll. A már elmúlt most-pontok múltként való ismerete és az elvárt most-pontok jövőként való ismerete adja a mindenkori most-pont értelmét. Fenomenológiai időértelmezésében Husserl a most-pont múltba „halványulását”, valamint az elvárt jövőbeli pillanatok most-ponttá válását tekinti az időfogalom alapjának. E folyamatjelleg a folyamatos, időben történő érzékelés feldolgozásában, prezentációban jelentkezik, például egy zenei hang egymást követő most-pontjainak feldolgozásában. Az elmúlt most-pontok tudatossága halványul, de részét képezi a teljes feldolgozásnak mint folyamatnak, mint prezentációnak (ez a retenció) (Husserl 2002: 59). Husserl az észlelt esemény és az észlelés temporalitását megkülönbözteti, egyúttal pedig párhuzamba állítja.

Kognitív rendszerbe átforgatva Husserl modelljét, a prezentáció és a retenció az inger által kiváltott mentális aktivitás, on-line feldolgozás, illetve az aktivitás szintjének csökkenése az inger csökkenésével vagy megszűntével (ahogy most-pontként már elmúlóban van vagy elmúlt).

A megismerő és önmagára is figyelő ember feldolgozza a most-pontok múltba váltását és a várt most-pontok tényleges most-ponttá válását. Ez kettős fo-

lyamat: egyrészt az észlelt, tapasztalt folyamatok időfolyamát képezi le, másrészt az észlelés feldolgozó idejét.

1. ábra: Az idő feldolgozásának sematikus modellje

● egy most-pont

□ a pillanatnyi most-pont

Langacker (1987: 167–168) a kognitív nyelvtan keretében megkülönbözteti a megértett időt és a feldolgozó időt (párhuzamban a Husserl-féle kettősséggel). A megértett idő a konceptualizáció tárgya, a feldolgozó idő a konceptualizáció közege. A feldolgozó idő most-pontja egy egyetlen, esetleg statikus konfiguráció pillanatnyi fogalma. Például a MOZGÁS konceptualizálásában az egyik konfigurációnak a másikba áttevődése történik, folyamatos sorként, azaz mentális események soraként. A megértett idő most-pontja a komplex esemény egy pillanatnyi konfigurációjának conceptusa. Míg a feldolgozó idő a jelent határozza meg (amelynek nincsen egyetlen, kizárólagos hossza), addig a megértett idő nagyfokú változatosságnak van kitéve, például hosszúságban (így a legkülönbözőbb időbeli hosszúságú eseményeket érti meg a beszélő ember; l. még lejjebb). Langacker az itt összefoglaltakat elsőként az észlelésen alapuló konceptualizációra tekinti érvényesnek. A feldolgozó idő és a megértett idő viszonya az igében leképezett idő szempontjából alapvető fontosságú.

A most-pont főntebb vázolt konceptualizációja az ige inherens temporalitásának legalapvetőbb összetevője. A fenomenológiai és fundamentális ontológiai értelmezések nem adnak megközelítőleg pontos vagy mértékszerű körülírást a most-ponthoz. Mindegyik értelmezésből a most-pont pontszerű vagy igen rövid időtartamú felfogása derül ki.

A kognitív pszichológia és az agykutatás kutatási eredményei szerint az észlelés elsődleges feldolgozása az információfeldolgozásnak különböző agyi területekre kiosztott, különböző modalitású műveleteit integráló perceptuális mo-

mentum, amely például egy észlelt esemény vizuális és auditív információit egy koherens észlelésben integrálja, akár a másodperc törtrésze alatt (Pöppel 1994; lásd Evans 2003: 26, Turner – Pöppel 2014). A perceptuális momentum, a most-pont egy tágabb fajtája nem csupán az egyes agyi funkcionális területek térbeli integrációját végzi el, hanem a most-pont előtti közvetlen percepciók bevonását is (vö. Pöppel 1994, Brisard 2002b). A perceptuális momentum időbeli kiterjedése („érvényessége”) és integrációja kb. 2–3 másodpercnyi időtartamú. Ez az időtartam mint most-pont megfelel a Chafe (1994) által kidolgozott intonációs egység feldolgozási idejének, és egyúttal információs mennyiségének (l. még Evans 2003: 26). A most-pontok nem önálló entitások, a megismerő ember mindig múltba került és a jövőből várható most-pontokat tart számon egy pillanattal leghorgonyzott most-ponthez képest. A folyamat „lefolyásfenomén”, „állandó változások oszthatatlan egységet alkotó kontinuum; nem osztható olyan szakaszokra, amelyek önmagukban létezhetnének” (Husserl 2002: 39).

A most-pont tapasztalati alapú, vagyis a saját feldolgozású, de egyetemesnek tűnő kiterjesztése, illetve a múlttá vált és elvárt most-pontok sora adja a tartam tapasztalatát. A nyelvi temporalitás szempontjából, vagyis a nyelvi szerkezetekben megjelenő a most-pont a beszélő és a hallgató mindenkori önmegfigyelésének most-pontjából absztrahált és sematizált időtényező, amely ekképp nyelvi kifejezések temporális összetevője. Az ige sematikus (lexikális) jelentésszerkezetében a pillanatnyi állapotok mint most-ok leválasztódnak a deiktikus igeidőről, azaz a beszélői és hallgatói lehorgonyozottságról, ezáltal típusjellegűek.

3. Az ige jelentésszerkezete és az idő

Az ige két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki (vö. Langacker 1987). Az ige összetett jelentésszerkezetben fejezi ki az adott időbeli folyamatot. Az ige jelentésszerkezetének alszerkezetei (összetevői) a következők:

- 1) a folyamat időszerkezete (inherens időbeliséggel),
- 2) a folyamat eseményszerkezete,
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak¹) a jellege.

A három alszerkezet egyetemesen jelen van és funkcionál minden ige jelentésében. A közöttük lévő különbségek, illetve az egyes folyamatokra jellemző összetevők specifikus jellege és együttállása határozza meg egy-egy ige jelenté-

¹ Az igében kifejezett időbeli folyamat általában két sematikus figura viszonyában történik: *megy valaki és valahová, fog valaki és valamit, van valami és valahol*.

sét. A specifikációk és az együttállások általánosan a megismerés, közelebbről a konstruálás műveletei során alakulnak ki, és közösségi használatban konvencionálódnak. A hasonló együttállású jelentésszerkezetek (nyalábosan elrendeződő szemantikai összetevők) alkotnak szemantikai igecsoportokat (például a mozgás-igék, mentális igék, érzékelést jelentő igék, illetve nagyobb sematizáltsági és elvontsági szinten például a cselekvő, szenvedő, visszaható igék).

A folyamatokra elsősorban az időbeli lefolyás jellemző, a temporalitás. A mentális feldolgozás során viszonyba hozott dolgok az időben kerülnek kapcsolatba egymással.

Az ige szemantikai szerkezetében leképezett idő kiinduló értelmezése a következő: lineáris, megszakítatlan, tagolatlan, kezdő- és végpont nélküli idő. Ezt az időfolyamatot tagolják profilálásokkal az egyes igék időszerkezetei: sematikus kezdő- és végpontokkal, a kettő közötti részekre osztással. Ebbe épül be vagy erre épül rá a deiktikus igeidő, elsődlegesen a beszélői jelen idő, lehorogonyzó műveletekkel.

Az idő a folyamatot kifejező nyelvi szerkezetek jelentésében pillanatnyi állapotok (azaz most-pontok) sorozata. Például a *megy* ige járással végrehajtott helyváltoztató mozgást fejez ki, amelyet a mozgó élőlény saját akaratból és energiatárolásból hajt végre. A *megy* ige a meghatározott mozgást időben fejezi ki, pillanatnyi állapotok sorozataként. A pillanatnyi állapot (most-pont) a *megy* ige által jelölt mozgás komplex eseményében egy pillanatnyi konfiguráció fogalmi szerkezete. Ezek a pillanatnyi konfigurációk váltanak át sorban egymásból a következőbe. Ennek a jelentésnek a megkonstruálása szekvenciális feldolgozással (szekvenciális letapogatással, szkenneléssel) történik meg.

Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során valamilyen módon letapogatja (szkenneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó on-line művelet, amely a folyamatot egymásra következő pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza fel (vö. Langacker 1987: 248–253). Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás vagy szekvenciális feldolgozás. A szekvenciális letapogatás az időfolyamat fogalmi és szemantikai alapszerkezete. Ez az alapszerkezet egyetemes, független az időszerkezet tagolódásától; a tagolódás éppen a szekvenciális letapogatásra épül.

A pillanatnyi állapot mint konfiguráció prototipikusan két sematikus figura pillanatnyi viszonya az ige jelentésszerkezetében (például *megy* valaki és valahová, *esik* valami és valahonnan, *van* valami és valahol). Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az ige az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást jelöli. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges. A szekvenciális letapogatás, az egymásra következésen alapuló fel-

dolgozás a filmkockák elemi állapotaiból összeálló folyamat feldolgozásával jellemezhető.

Az időbeli viszony temporális, szekvenciális, folyamat jellegű összetevői általában részletes kidolgozást kapnak az ige eseményszerkezetében. Az időbeli viszony nem azonos a mondatbeli deiktikus igeidővel.

Mint a korábbiakban már volt róla szó, megkülönböztetendő a megértett idő és a feldolgozó idő. A megértett idő a konstruálás tárgya, az ige inherens időbelisége, a feldolgozó idő a konstruálás közege, a diskurzust létrehozó vagy megértő ember mentális műveleteinek önmaga által megfigyelt időbelisége. A megértett idő az ige által jelölt folyamat valós, mérhető ideje. A feldolgozó idő általában nagyon rövid, a megértett idő jóval hosszabb is lehet. A megértett és feldolgozó idő közötti viszony fontos. Az (1) példában az igen rövid idő alatt lezajló valós folyamat (tüsszentés) igével jelölt időbelisége is igen rövid, és ez a rövidség nagyjából megfelel a feldolgozó idő rövidségének. A (2) példában a hosszú ideig, például egy óráig tartó folyamat igével jelölt időbelisége is hosszú, de ezt az egy óraként megértett időt a másodperc tört része alatt szkenneli végig a konceptualizáló (Langacker 2008: 79 példája):

- (1) Zsuzsa nagyot tüsszentett.
- (2) A menet lassan vonult végig a városon.

Az ige jelentésszerkezetének időbeli alszerkezete, a temporalitás nagy változatosságot mutat szintén. A következő tényezők különítendőek el: tartam, kezdő- és végpont, intenzitás.

A különböző folyamatok konstruálódhatnak tartam (hosszúság és rövidség) szerint. Időben rövid folyamatot jelöl például a *tör, ugrik, ejt* ige. Időben hosszú folyamatot jelöl például a *van, dolgozik, olvas, megy, lóg* ('fizikai tárgy egy pontjánál fel van függesztve') ige. A hosszúság – rövidség skálán vannak szélső értékben rövid igék (ilyenek a mozzanatos igék, például *tüsszent*), és szélső értékben hosszú igék (ilyenek a létezésre vonatkozó igék, például *van*).

Az egyetlen abszolút rövid folyamatot tartalmazó igék közé tartoznak a mozzanatos igék, amelyek nem csak rövidek folyamatukban, hanem egy többször megisméltendő eseménynek egyetlen elemét képezik le (például *roppan*, de *ropog*). Az abszolút rövid folyamat tehát más konstruálásokban ismétlődhet (ilyenek a gyakorító tartalmú igék, például *villog*, de *villan*).

Egyes igék folyamatlekepezésében van időbeli kezdő- és végpont (vagy szakasz), más igékben nincsen. Kezdőpontot tartalmazó ige például az *indul, elindul*, végpontot tartalmazó ige például az *leesik, elolvas*. Nincsen kezdő- és végpont például az *esik* (az eső), *olvas* igékben. Az időbeli kezdő- és végpont az ige jelentésszerkezetében mindig sematikus, tehát az ige jelöli, hogy a folyamat valamikor elkezdődik és befejeződik, de hogy ez a beszédidőhöz képest mikor történik meg, azt az ige jelentésszerkezete nem tartalmazza.

A folyamat intenzitása szintén tényezője az ige jelentésszerkezetének. A folyamat gyors, nem pillanatnyi, és intenzív, ha az adott időtartam alatt a folyamat során sok részesemény történik. Például egyes mozgásigék esetén a mozgó dolog rövid idő alatt nagy távolságot tesz meg (*suhan*), ezért intenzívebb, szemben az átlagos gyorsaságot jelölő igékkel (*megy*). A kevesebb részeseményt tartalmazó igék (*sétál*) kevésbé intenzív tartalmúak. Gyermekek, kamaszok növekedésére például a *megnyúlik* inkább a növekedés intenzitását, időbeli gyorsaságát jelöli, míg a *megnő* a folyamat átlagos intenzitását és eredményét. Semleges intenzitású a *dolgozik*, alacsony intenzitású a *dolgozgat*, és magas intenzitású a *hajt* 'erősen dolgozik' jelentésben.

4. A hatókör

A világ dolgai nem magukban állnak, hanem más dolgok környezetében. Használóképpen a világbeli események nem elkülönülve, magukban történnek, hanem más eseményekkel összekapcsolódva. A megismerő ember a dolgokat és eseményeket más dolgokhoz és eseményekhez viszonyítva dolgozza fel, azokhoz a fogalmakhoz képest, amelyekkel rendszeresen együtt fordulnak elő, amelyek az adott fogalom megszokott fogalmi környezetét adják a beszélők számára. Ez a viszonyítás nem parttalan. Például egy emberi fejet mint testrészt nem a világegyetemhez képest értünk meg a (3) mondatban:

(3) Fáj a feje.

A (3) mondatban említett fej testrészt (többek között) X egész testéhez viszonyítva dolgozza fel a beszélő és a hallgató. A fej önálló fizikai tárgyként konceptualizálódik, ezzel együtt egy rész–egész szerkezetnek is része: a fej része a teljes emberi testnek. A fej közvetlen fogalmi hatóköre a test.

A fogalmak a fenti (3) példában metonimikusan, rész–egész kapcsolatban illetve hálózat jellegű viszonyban állnak. Az emberi megismerésre tágabb értelemben is jellemző, hogy a fogalmak mentális körülhatároltsága nem teljesen kizáró és elzárkózó: egy fogalom előhívása más fogalmak – bár alacsonyabb szintű – aktiválásával jár együtt (a fogalmi tartományok a kiterjedő aktiváció révén jönnek létre és fedik át egymást; vö. Anderson 1996). A nyelvi szerkezetekben az így értelmezett fogalmak és fogalmi tartományok konceptuális hatókörrel rendelkeznek (Langacker 1987: 118–120).

A fogalmi hatókör a nyelvi konstruálásban is érvényesülő figyelemirányítás tényezője: a konceptualizáló saját és beszélőtársa figyelmét meghatározott jelenségeket reprezentáló fogalmakra irányítja: a figyelem szelektív és korlátozott. A figyelmi keretbe korlátozott mennyiségű információ fér egy adott figyelmi pillanatban. A fogalmi hatókör a fogalmak azon köre, amelyek egy szemantikai szer-

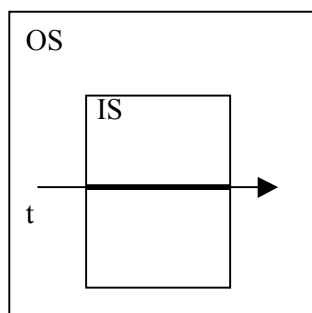
kezetben bennfoglaltatnak. A teljes hatókör a teljes fogalmi tartalom, amely egy szemantikai szerkezethez a megismerésben tartozik. A közvetlen hatókör a közvetlenül releváns rész valamely beszélői konstruáló cél számára, a színen lévő régió, a figyelem általános helye, amelyre a legnagyobb feltűnőség és relevancia jellemző. A közvetlen hatókörön belül a figyelemirányítás specifikus fókusza a profil. A (3) példában a teljes hatókör az emberi test, a közvetlen hatókör a fej testrész általában, a profil a fejben lévő fájdalom.

A hatókör dinamikus alakul a főnév és az ige jelentésében annak függvényében, hogy a mondatbeli, konstrukcióbéli tényezők mekkora szerkezetben örzik meg profiláltságukat, meddig terjed ki a funkcionális érvényességük (például a topik vagy a metafora esetében egy vagy több tagmondat hosszúságban).

Az igékkel rendkívül sokféle folyamatot ki lehet fejezni, az általuk kifejezett folyamat fogalmi szerkezete (vagyis az adott folyamatról való fogalmi tudás) különböző módokon perspektiválható. Az igék szemantikai variabilitása az alszerkezetek különböző profilálásaiból ered. Ennek részeként a folyamatnak különböző szakaszai helyezhetők a figyelem középpontjába. Az igék jelentésében a folyamat általános menetének valamely szakasza profilálódik, az idő- és esemény-szerkezet perspektiválásával. Az igék sematikus, lexikalizálódott jelentésében az általános és a közvetlen hatókör konvencionális jellegű.

A *megy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végpont nélkül, határolatlan; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, de ez a tényező kívül esik a közvetlen hatókörön. E tulajdonsága miatt a *megy* ige imperfektív.

2. ábra: A *megy* időbeli feldolgozásának modellje
(OS = általános hatókör, IS = közvetlen hatókör, t = idő)

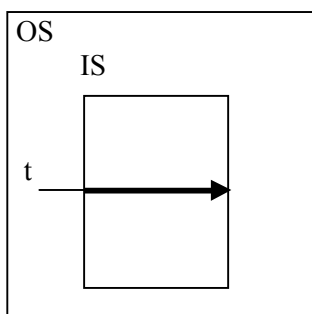

A *bemegy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végponttal, határolt; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli

kezdő- és végpontban, ez a tényező belül van a közvetlen hatókörön és profilálódik. E tulajdonsága miatt a *bemegy* ige perfektív.

3. ábra

A *bemegy* időbeli feldolgozásának modellje

5. Az aspektus

Az aspektus a magyar nyelvben részben igei, részben mondatbeli és pragmatikai tényező (vö. Kiefer 2006, Takács 2012, Péter 2008, Németh 2012, Wacha 2001). Az igeik különböző változatai által a beszélő a kifejezni kívánt időbeli folyamatokat különböző nézőpontból képes megkonstruálni (l. többek között Langacker 1987, 1991, Matlock 2011, Patard – Brisard eds 2011). Az aspektus a kifejezendő folyamat időszerkezetét és eseményszerkezetét perspektiválja. Az igeaspektus megkonstruálásában elsősorban az ige időszerkezete és az eseményszerkezet vesz részt, a figuráknak kisebb a szerepük.

Az ige időszerkezetében több tényező játszik együttesen szerepet, az időtartam (hosszúság vagy rövidség), a kezdő- és végpont profilált vagy nem profilált jellege, valamint az intenzitás. Az igeaspektus funkcionálását elsősorban a kezdő- és végpont profilált vagy nem profilált jellege határozza meg. A profilálás a figyelemirányításon alapul: konceptualizáló (a beszélő és a hallgató) az imperfektív ige jelentésében a folyamat valamely belső szakaszára fókuszál, míg a perfektív tette ige jelentésszerkezetében metonimikus figyelemáthelyezéssel a kezdő- vagy végpontra (vö. Panther – Thornburg 2009). Ez a jellemző összefüggésben áll az eseményszerkezettel.

Nincs profilált kezdő- és végpont a következő igékben:

(4) áll, esik, kaszál, fénylik

A (4)-ben felsorolt igék imperfektívek. Az ige jelentésének eseményszerkezete – mint minden szemantikai szerkezet – a világról való tapasztalatok alapján, absztrakcióval és sematizációval konstruálódik meg. A világról való tapasztala-

tok szerint a (4)-ben igével megnevezett folyamatok nem kezdő- és végpont nélküliek, az ÁLLÁS, ESÉS, OLVASÁS időbeli folyamata nem öröktől való és nem végtelen, van eleje és vége. Mégis, a (4)-beli igék nem profilálják (nem helyezik a figyelem előterébe) a kezdő- és végpontot (vagy szakaszt), sem temporálisan, sem az eseményszerkezetben. A folyamat megkonstruálásában a kezdőpont és a végpont kívül kerül a közvetlen hatókörön, a folyamat nem körülhatárolt sem az inherens idő, sem az eseményszerkezet szempontjából. A beszélő és a hallgató figyelme magára a folyamatra irányul, azon belül az inherens időre mint most-pontok sorozatára és az eseményszerkezetnek a legjellegzetesebb és legfontosabb részeire (a konceptualizálók által a figyelmi előtérbe állított legfontosabb szakaszaira), tehát ezek profilálódnak.

Van profilált kezdő- és végpont a következő igékben:

(5) megáll, leesik, lekaszál, felfénylik

Az (5)-beli igék profilálják (a figyelem előterébe helyezik) a kezdő- és végpontot, temporálisan és az eseményszerkezetben egyaránt. A beszélő és a hallgató figyelme a folyamat mellett vagy helyett a kezdő- vagy végpontra (vagy szakaszra) irányul, ezek profilálódnak. A folyamat megkonstruálásában a kezdőpont és a végpont belül van a közvetlen hatókörön, a folyamat körülhatárolt az inherens idő és az eseményszerkezet szempontjából. Ezekben az igékben az esemény egészként konstruálódik: a teljes folyamat, kezdő- és végponttal, vagy kezdő- vagy végponttal, mind az eseményszerkezetben, mind az időszerkezetben. A (4)-beli igék perfektívek (befejezettek). A perfektív igékben a kezdő vagy végszakasz viszonyítási pontként, referenciapontként funkcionál. A referenciapont olyan könnyen hozzáférhető fogalom, mentális kiindulópont, amelynek előhívása révén lehetővé válik egy másik, gyakran nehezebben hozzáférhető fogalomhoz való hozzáférés. Mivel az időről való tapasztalat része, hogy egy most-pontot vagy szakaszt megelőznek más most-pontok vagy szakaszok, és azokról tudomásunk van, valamint további most-pontok vagy szakaszok várhatóak, a határolt időbeli folyamatok határa a teljes folyamat megértésére kiterjedő referenciapontként működik. Az imperfektív igék esetében a kezdő- vagy végpont olyan fogalmi kiindulópont, amely már egészként konstruálja meg az időbeli folyamatot.

Megjegyzendő, hogy a magyar igeaspektus imperfektív és perfektív csoportja fokozati skála szerint különül el, közöttük nem éles a határ (vö. Takács 2012). Takács (2012) példáit felhasználva teljes mértékben imperfektív például a *léteznek*, *hasonlít*, kevésbé a *néz*, *áll*, *ül*, *fut*, átmeneti az *olvas*, *épít*, fokozottan perfektív a *dob*, *nyit*, és teljes mértékben perfektív a *csillan*, *csettint*.

Az egyszerű magyar ige (ígető vagy képzett igék néhány csoportja) általában imperfektív jelentésű (például *megy*, *leng*, *mosakodik*, *csillan*). Perfektívvá az

igéket elsősorban az igekötők teszik, további szintaktikai és pragmatikai elemek segítségével, amelyek metonimikus figyelemáthelyeződést eredményeznek. Az igeaspektus az ige szemantikai szerkezetének olyan jellemzője, amely az ige használatakor a figyelem irányításával specifikálódik, alapbeállítását a mondat szemantikai és szintaktikai szerkezete, a konstrukciós sémák tovább alakítják, módosítják. Az ige lexikális aspektusát módosítja vagy módosíthatja a mondat szerkezetben az igeidő, a grammatikai tárgy, a határozók, a szórend (l. Kiefer 2006: 25). Az aspektus egyszerre lexikális és mondatsemantikai meghatározottsága alapvető tényezője a magyar szintaxisnak.

6. Az episztemikus lehorgonyzás

A magyar anyanyelvűek számára egyértelmű, hogy a (6a)-ban olvasható szavak felsorolásként érthetők, nem alkotnak mondatot. Ezzel szemben (6b) mondat, jóllehet ugyanazokból a szavakból áll, mint (6a). A különbség elsősorban abból ered, hogy a (6a) szavai grammatikai végződéseket, inflexiós toldalékokat kaptak. Ezek a toldalékok egyrészt egymáshoz viszonyítják az egyes szavakat mondattanilag is, másrészt jelölik a beszélőkhöz, a megértett beszédhelyzethez való viszonyukat, az azonosíthatóságukat.

- (6) a. portás becsuk kapu
b. A portás becsukta a kaput.

A magyar nyelv grammatikai rendszerének egyik alapvető jellemzője a ragozó jelleg: számos grammatikai funkció a főnévi és igei lexikai szótőhöz illesztett grammatikai morfémával jelölődik. Ezek a funkciók többek között egyedíthetővé, azonosíthatóvá teszik a főnévvel jelölt dolgokat és az igével jelölt folyamatokat a beszélők számára.

A nyelvi közlésekben a beszélőtársak figyelmének középpontjába elsősorban dolgok és a velük kapcsolatos folyamatok, minőségek és körülmények kerülnek. A dolgokat és a folyamatokat a beszélőtársak több módon is egyedítik. A perspektiválás ilyen mód: a megnevezendő dolog vagy folyamat valamilyen nézőpontból konstruálódik meg. A perspektiválás során egy dolgot vagy folyamatot a beszélő valamilyen nézőpontból fejez ki. Ez a nézőpont előtérbe helyezi az adott dolog vagy folyamat valamely jellegzetességeit, másokat viszont háttérben hagy. A nézőpont szerinti konstruálás a szókészlet fontos szemantikai tényezője, például a SZÁNDÉKOLT HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁS fogalmának perspektivált, közepes mértékben egyedített megkonstruálását hajtja végre a *jön* és *megy* ige-pár (ugyanaz a helyváltoztató mozgás lehet a konceptualizáléhoz közeledő vagy tőle távolodó módon reprezentálva). A beszélő által végrehajtott perspektiválás a nyelvi kifejezést összekapcsolja a szövegvilág (megértett beszédhelyzet) köz-

ponti összetevőivel, a beszélővel és a hallgatóval, vagyis a nyelvi kifejezést összekapcsolja az alappal. Ez a kapcsolat általános, elvont, nem közvetlen.

Más esetekben a nyelvi kifejezések egyes szemantikai összetevői és az alap közötti kapcsolat (az egyedítés) közvetlenebb. A beszédhelyzetbeli alap a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi tényezőiből áll, ezek: a beszélő és a hallgató (a beszélőtársak), azok tér- és időviszonyai és pillanatnyilag aktivált tudásuk, kissé tágabban a beszélőtársak adott helyzetbeli és általuk folyamatosan feldolgozott fizikai, szociális és mentális tényezői. Például dolgok térbeli helyzetének a meghatározása a beszélőtársak maguk által megértett térbeli helyzetükhöz képest történhet meg:

- (7) a. A tanácsterem lent van.
- b. A tanácsterem a földszinten van.

A (7a) mondatban a tanácsterem helye a beszélőkhöz (a beszédhelyzet legbelső részéhez, az alaphoz) képest határozódik meg, a beszélők egy többemeletes épületben a tanácsteremhez képest feljebb, felsőbb emeleten vannak a beszélgetés idején. A beszélőtársakat, az alapot nem jelöli külön nyelvi elem a (7a) mondatban, impliciten vannak jelen, szubjektivizálva (vagyis az alap fő elemei impliciten, nem résztvevőként vannak jelen a mondat szemantikai szerkezetében, vö. Langacker 2006). A (7b) mondatban a tanácsterem helye a teljes épület szerkezetéhez viszonyítva jelölődik ki, függetlenül a beszélőtársaktól, az alaptól, objektivizálva. A (7a) mondatban a megnevezett dolog (tanácsterem) helye a *lent* határozószóval le van horgonyozva az alaphoz, mert csak az alap feldolgozása során érthető meg, míg a (7b) mondatban a megnevezett dolog (tanácsterem) helye nincsen lehorgonyozva.

A főnevek és az igék szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolatba kerülnek az alappal. A főneveknek és az igéknek az alappal való szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolata az episztemikus lehorgonyzás. Egy entitás episztemikusan le van horgonyozva, amikor az elhelyezkedése a beszélőhöz és a hallgatóhoz, valamint azok tudásterületeihez képest van meghatározva (vö. Langacker 1987, 1991, 2002, Brisard 2002b, c, Brisard ed. 2002a, Jaszczolt – de Saussure eds 2013). Például a (6b) mondatban a *portás* főnév előtti határozott névelő azt jelzi, hogy a beszélő és a hallgató is tudja, melyik portásról van szó, és ez érvényes a *kapu* főnév által jelölt dologra is. E két viszonyítás csak az aktuális beszélőtársaknak az adott helyzetben általuk feldolgozott helyzetében és aktivált ismereteik keretében érvényesülhet.

A jelentés a séma és a kontextuális megvalósulás közötti viszonyban konstruálódik meg a nyelvi interakció során, a közös figyelmi jelenet interszubjektív műveleteiben. Az episztemikus lehorgonyzásban a dolgok és a folyamatok lehetséges csoportjából azonosíthatóvá válik az a példány, illetve azonosíthatóvá válnak azok a példányok, amelyeket a beszélő a beszélőtársak figyelmének közép-

pontjába kíván állítani. A lehorgonyzás mindig a pillanatnyi diskurzustér (a beszélők által megértett beszédhelyzet) középponti részéhez mint referenciakeret-höz viszonyul, melyben a viszonyítási pont (referenciapont) általában a konceptualizáló, elsősorban a beszélő (vö. Heine 1997, Tolcsvai Nagy 2013: 65–71).

A lehorgonyzás temporális összetevőjében nem kizárólag a mondatban kifejezett jelenet (a feldolgozandó, megértendő idő) és a beszéd (a beszédhelyzet középponti része, az úgynevezett alap ideje mint a feldolgozás, a megértés ideje) egyidejűsége vagy különidejűsége tekinthető meghatározó tényezőnek. A két folyamat viszonya pontosabban jellemezhető az episztemikus közvetlenség és közvetettség kategóriáival. A közvetlenül tapasztalható (a beszéddel nagyjából egyidejű) kifejezett jelenet episztemikusan közvetlen, a közvetlenül nem tapasztalható, közvetett (a beszéddel nem egyidejű) nyelvileg kifejezett jelenet episztemikusan nem közvetlen.

A közvetlenség itt a tapasztalat hozzáférhetőségének, minőségének és relevanciájának mértékét jelenti, akár külső hatásról, akár belső mentális tevékenységről (például képzeletről) van szó, amely a konceptualizáló pillanatnyi most pontjához vagy jelenéhez van viszonyítva általa. Az episztemikusság a kontrollnak az a módja, ahogyan a konceptualizáló elhelyezi önmagát a fizikai, biológiai és társas környezetében és pszichikai beállítottságában folyamatos feldolgozással (állandó frissítéssel), valamint annak a módja, ahogyan cselekszik és válaszol a környezeti hatásokra. Az episztemikus közvetlenség és közvetettség skalárisan különbözik egymástól.

7. A mondat időszerkezete

A mondat jelenetet fejez ki. A jelenet mindig időben történik. A jelenet meghatározó szemantikai összetevője a folyamatot kifejező ige.

Az ige a megismert és sematizált, kategorizált időbeli folyamatot fejezi ki. Jelentésszerkezete révén az ige tartalmazza a mondat alapját adó jelenet eseményszerkezetének legfontosabb részét és a folyamat inherens temporalitását. Az időben történő jelenet ideje több tényezőtől áll:

1) Az ige inherens temporalitása és lexikai aspektusa, a megértett (feldolgozott) idő.

- (8) a. megy, esik,
b. bemegy, leesik

A *megy*, *bemegy*, *esik*, *leesik* igék időbeli folyamatot fejeznek ki, pillanatnyi állapotok egymásra következésével (szekvenciális feldolgozással). A *megy* és *esik* igék időben és eseményszerkezetükben nem körülhatároltak, ezért imperfek-

tívek. A *bemegy*, és *leesik* igék időben és eseményszerkezetükben körülhatároltak, ezért perfektívek (l. Az aspektus című részt).

2) A beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi részének, az alapnak a mindenkori ideje: a prototipikus párbeszédben a beszélőtársak azonos térben és időben vannak jelen, a beszéd körülményeit az itt és most jellemzi számukra. A beszéd ideje folyamat, a beszéd és annak megértése időfolyamatban történik, ez a feldolgozó idő.

3) Az ige inherens temporalitásának, vagyis az ige által jelölt folyamat lefolyásának elhelyezése a beszélőtársak által ismert időrendszerben. A jelenet folyamatának, az eseménynek a megtörténtét a beszélőtársak egyrészt közvetlenül az alap idejéhez viszonyítják. Ez az igék esetében az episztemikus lehorgonyzás egyik esete, amely a magyarban a jelen és múlt idejű igealakokkal és az összetett jövő idővel fejeződik ki, továbbá deiktikus névmási és határozószói elemekkel (például *most*, *rögtön*). A jelenet folyamatának, az eseménynek a megtörténtét a beszélőtársak másrészt valamilyen időbeli referenciakeretben rögzíthetik, például a hivatalos naptár és a társadalmi idő rendszerében (például *1956. október 23-án*, vagy *reggel nyolc órakor*).

A mondatbeli ige időbeli lehorgonyzása az igeidővel történik. Az ige időbeli episztemikus lehorgonyzása az ige által kifejezett folyamatnak, eseménynek az alap idejéhez, pontosabban az alaphoz való viszonyítása, típusból példánnyá alakítása.

A magyar nyelvben két igeidő funkcionál a szóalak szintjén: a jelen és múlt. A jövő időt vagy a jelen idejű igealakokkal vagy a *fog*-os összetett jövővel lehet kifejezni. A három igeidő prototipikus megvalósulásának jellemzői a következők, (9) példái alapján.

- (9) a. Esik az eső.
b. Pisti megette a spenótot.
c. Zsuzsi latinul fog tanulni.

A (9a) mondatban az ige alakilag jelen idejű, az ige által kifejezett folyamat az alap részeként lehorgonyzódik le. Az igealak jelen ideje azt fejezi ki, hogy a) a mondatban megkonstruált jelenet ideje egybeesik az alap (azon belül a beszéd) idejével, azaz a mondat kimondásának idejével. Másrészt b) azt fejezi ki, hogy az időbeli egybeesés közvetlen kapcsolatot tartalmaz a mondatbeli jelenet lezajlásának észlelése és a mondat kimondása között. A (9a) mondatban a jelen idő funkciója egyrészt időbeli, másrészt episztemikus, a megismeréssel kapcsolatos: a beszélőtársak saját beszédhelyzetükhöz, diskurzusterükhöz viszonyítva értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét. A jelen idejű jelenet a beszélőtársak számára valóság, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része.

A (9b) mondatban az ige alakilag múlt idejű. A múlt idejű igealakban a múlt idő azt fejezi ki, hogy a) a mondatban megkonstruált jelenet ideje kívül esik az alap (azon belül a beszéd) idején, azaz a mondat kimondásának idején, azt megelőzi. Másrészt b) azt fejezi ki, hogy az időbeli kívül esés miatt nincs közvetlen kapcsolatot a mondatbeli jelenet lezajlásának észlelése és a mondat kimondása között. A (9a) mondatban a múlt idő funkciója egyrészt időbeli, másrészt episztemikus, a megismeréssel kapcsolatos: a beszélőtársak nem a saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét. A múlt idejű jelenet a beszélőtársak számára valóság, de közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak nem része.

A (9c) mondatban a folyamatot a főnévi igenév + *fog* segédige fejezi ki jövő idejű konstrukcióban. E szerkezet jövő ideje azt fejezi ki, hogy a) a mondatban megkonstruált jelenet ideje kívül esik az alap (azon belül a beszéd) idején, azaz a mondat kimondásának idején, azt követni fogja. Másrészt b) azt fejezi ki, hogy az időbeli kívül esés miatt nincs közvetlen kapcsolatot a mondatbeli jelenet lezajlásának észlelése és a mondat kimondása között. A (9c) mondatban a jövő idő funkciója egyrészt időbeli, másrészt episztemikus, a megismeréssel kapcsolatos: a beszélőtársak nem a saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét. A jövő idejű jelenet a beszélőtársak számára nem valóság, hanem lehetőség, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak nem része.

A mondat időszerkezetében az igeidők és az ige inherens temporalitása, valamint a mondat és a szöveg további tényezői közötti viszony szerint különböző változatok valósulnak meg:

- az igealakokban megjelenő jelen és múlt igeidő funkciói,
- az igeidő és az alap egybeesésnek változatai,
- a pillanatnyi diskurzustér tér-idő kontinuum és a konstruált jelenet határoltsága,
- a jelenet hossza és a beszédidő hossza közötti viszony.

A fentieknek megfelelően a mondatbeli jelenet és az alap közötti viszony nem pusztán megfeleléseken nyugszik, hanem tagolt, összetett típusokban valósul meg. Egyrészt nagy a változatosság az ige inherens temporalitásának belső szerkezetében és tartamában. Másrészt nagy a változatosság a konceptualizációnak (vagyis a beszédhelyzet és az észlelt és kifejezett jelenetek feldolgozásának) a temporális tényezőiben: belső szerkezetében és tartamában. Emellett nem temporális tényezők (például a pillanatnyi diskurzustér térbeli és társas körülményei) is szerepet játszanak a megértésben.

Például a beszélők nem föltétlenül tudatosítják a most-pontokat, a jelen vagy a most inkább különböző időtartamokban konceptualizálódik.

- (10) a. Mikor indulunk?
b. Most.

(10)-ben a *most* vonatkozhat a közvetlen jelenre, de egy másik helyzetben egy hosszabb folyamatra is, amely tartalmazza az induláshoz szükséges előkészületeket, beleértve a feltett kérdést és választ is.

Általánosabban kifejezve, a beszélőtársak a jelen időtartamát az alapon belül olyan tényezőként értelmezhetik, amely függ a cselekvéseiktől, a mentális tevékenységeiktől. Ebben az értelemben a jelen a *most*-pontok során alapul, de nem gépiesen. Vannak az emberi tapasztalat számára rövidebb és hosszabb jelenek: egy ajtó kinyitása rövidebb jelen, mint egy könyv olvasása. Következésképpen a tapasztalt eseménynek és az esemény nyelvi kifejezésének egybeesése nagymértékben variábilis, és ritkán teljes (l. Kiefer 2006: 17).

(11)-ben az esemény éppen véget ért, az ebből eredő tapasztalat aktivációs szintje halványul, de még megvan:

- (11) Megjöttem.

Ez a múlt személyes tapasztalaton alapul, ahol az episztemikus közvetlenség teljes az esemény során, majd ez a közvetlenség fokozatosan megszűnik. Más helyzetben, ahogy (12) mutatja, a személyes tapasztalat közvetetté válhat, bár a tapasztalat felidézése nem kíván nagy elméleti erőfeszítést, a szelf személyes élettörténetének része.

- (12) 1999-ben láttam északi fényt Finnországban.

Más esetekben a múltbeli tapasztalat közvetett. A (13)-beli tapasztalat a jelenbeli konceptualizáció, azaz a tapasztalat aktivációja, felidézése előtt, régen történt. Ebben a tipikus esetben a múlt eseményről való tudás határozott körvonalú, jól begyakorlott, és egyértelműen elkülönül más tapasztalatoktól, valamint a pillanatnyi jelentől.

- (13) Humboldt korszakos írása A nyelvek különbözőségéről csak 1836-ban jelent meg.

(12)-ben a közvetettség episztemikus értelemben kisebb, mint (13)-ban.

8. Az igeidő és a lehorgonyzás

Az ige lexikális jelentésszerkezete, azon belül inherens temporalitása és eseményszerkezete viszonyba kerül a mondatbeli lehorgonyzás temporális tényezőivel. Ez annak ellenére megtörténik, hogy a lehorgonyzó predikáció az ige és az alap között hoz létre kapcsolatot, és nem profilálódik, miközben az inherens

temporalitás a folyamat időbeli jellemzőit tartalmazza. Az időbeli lehorgonyzás az inherens temporalitás (a folyamat specifikus időbeli jellemzői) egészét és annak egyes részeit viszonyítja az alap temporális tényezőihez, ezért a kettő a konstruálás dinamikus jellegében nem független egymástól. Az igeidő befolyásolja, alakítja az ige lexikális jelentését, legalábbis temporális szempontból. Az ige inherens temporalitásán belül az időbeli körülhatároltság és a lehorgonyzás egymáshoz való viszonya a magyar nyelvben konstruáló tényező a mondat teljes időszerkezetén belül. Az igeidő az ige lexikális jelentésén belül egyes szakaszokra irányíthatja a figyelmet a folyamat mint egész helyett, illetve olyan szakaszokat állíthat a figyelem középpontjába (vagyis profilálhat), amelyek az adott ige típus szerinti prototipikus jelentésében nem profilálódnak. A metonimikus figyelemáthelyezés rendszerszerűen megvalósul e típusokban (l. Panther – Thornburg 2009). Az alábbi példák e viszony változatosságát jelzik.

(14)-ben a *megy* ige lexikális jelentésében körülhatárolatlan, imperfektív, a mondatban folyamatos jelenként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt és után is folyamatosan zajlik hosszabb, körülhatárolatlan ideig, az időbeli kezdő- és végpont nem profilálódik a mondatban. A beszélőtársak saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra valóság, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része.

(14) Az utcán sok ember megy.

(15)-ben a *megy* ige lexikális jelentésében körülhatárolatlan, imperfektív, a mondatban folyamatos múltként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt folyamatosan zajlott hosszabb, kezdetében körülhatárolatlan, végpontjában profilált, de meghatározatlan ideig, az időbeli végpont határozatlanul profilálódik a mondatban. A beszélőtársak nem saját beszédhelyzetük, diskurzusterük közvetlen részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra múltbeli valóság.

(15) Az utcán sok ember ment.

Az ige inherens temporalitásán belül az időbeli körülhatároltság és a lehorgonyzás egymáshoz való viszonya látszólag semleges. A (15) szerkezetben azonban az imperfektív *megy* ige múlt idejű lehorgonyzása a folyamatot befejezetté teszi: a folyamat befejeződött a pillanatnyi diskurzustér aktuális időpontja (a mondat megkonstruálása és megértése időtartama) előtt. A múlt idejű lehorgonyzás keretében a befejezettség nem profilálódik és határozatlan marad.

(16)-ban a *bemegy* ige lexikális jelentésében körülhatárolt, perfektív, a mondatban folyamatos jelenként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt és után is folyamatosan zajlik rövid ideig, az időbeli végpont nem profilálódik a mondatban. A beszélőtársak saját beszéd-

helyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra valóság, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része. A (16) szerkezetben a perfektív *bemegy* ige jelen idejű lehorgonyzása a folyamat befejezettségét a folyamat végső szakaszában nyitottá teszi: a folyamat nem fejeződik be a pillanatnyi diskurzustér aktuális időpontja (a mondat megkonstruálása és megértése időtartama) előtt. (16)-nak lehetséges olyan értelmezése, amelyben az ige a közvetlen jövőre vonatkozik. Ebben az esetben a mondatbeli jelenet nem közvetlen tapasztalaton alapul, hanem a várható jövő képzetén.

(16) Péter bemegy a házba.

(17)-ben a *bemegy* ige lexikális jelentésében körülhatárolt, perfektív, a mondatban múltként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt folyamatosan zajlott rövid ideig, végpontjában meghatározottan profilálva. A múlt idő teljessé teszi az ige perfektív jellegét, mivel a megjelölt és lehorgonyzott folyamat végpontja megelőzi a feldolgozó időt (a beszéd-időt). A beszélőtársak nem saját beszédhelyzetük, diskurzusterük közvetlen részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, és a jelenet számukra múltbeli valóság. A mondatban kifejezett jelenet episztemikus közvetettsége és az időbeli megelőzöttsége az alaphoz képest egyértelmű, a folyamat egésze, teljessége áll a figyelem középpontjában, vagyis a közvetlenhatókörön belül profilálódik.

(17) Péter bement a házba.

A lexikális típusjelentésében perfektív ige elveszítheti perfektív jellegét, a perfektivitás háttérbe szorulhat az alap hatására. Ez történik a *bemegy* jelen idejű alakjával (18)-ban.

(18) Arról a férfiről beszéltem, aki most ott bemegy az ajtón.

(18) közlése olyan helyzetben hangozhat el, amelyben a beszélőtársak együtt vannak egymás közvetlen közelségében, és együtt látják az ajtón bemenő férfit. A beszélő valós térben is rámutat a beszéd tárgyára, a nyelvi deixissel együtt. Ebben a mondatban az episztemikus közvetlenség teljes, a konceptualizálók vizuális észlelése és annak nyelvi feldolgozása egybeesik időben és tartalomban. A jelen idő itt teljes mértékben háttérbe helyezi a *bemegy* perfektív jellegét, mert a folyamat belső szakasza kerül a figyelem középpontjába, ez a szakasz profilálódik az ige közvetlen hatókörén belül, és nem a végpont vagy végső szakasz.

A (21) mondat egyformán jó válasz a (19) és (20) kérdésre. A két kérdés két különböző nézőpontot alkalmaz két eltérő beszédhelyzetben. Vagyis a két kérdés két különböző alapot feltételez az alap fenti értelmében. A (21)-ben megfogalmazott válasznak a két kérdéshez tartozó két különböző alaphoz megfelelően két

különböző értelmezése lehetséges. Az a) esetben a (19) kérdésre adott válaszban (Sütöttem egy kalácsot) a sütés folyamatának a folyamat jellege kerül előtérbe, a pillanatnyi állapotok egymást követő időbeli sora, míg a végpont, a sütés eredménye a háttérben marad. A b) esetben a (20) kérdésre adott válaszban (Sütöttem egy kalácsot) a sütés folyamatának az eredménye kerül előtérbe, tehát a végpont, míg sütés a folyamat jellege, a pillanatnyi állapotok egymást követő időbeli sora a háttérben marad.

(19) Mit csináltál délután?

(20) Mit készítettél?

(21) Sütöttem egy kalácsot.

Vagyis az a) esetben a múlt idő a beszédhelyzet ismeretében megerősíti a *süt* ige imperfektív jellegét, míg a b) esetben felülírja azt, és a folyamat eredményét bevonja az eredeti közvetlen hatókörbe. Az a) esetben az episztemikus közvettség kis mértékű a folyamatot illetően, és nagy mértékű az eredményt tekintve, a b) esetben ez fordítva áll.

9. Összefoglalás

A tanulmány azt elemezte a magyar nyelv grammatikájában, hogy az ige által kifejezett időbeli folyamat és a mondat által leképezett jelenet időbelisége összetett szemantikai struktúrákban valósul meg, a beszélő és a hallgató episztemikus műveleteiben, a mindenkori megértett beszédhelyzet központi részéhez, az alapozó viszonyítva. Az igealakban megjelenő igeidő, az ige időbeli episztemikus lehorgonyozása hatással van az ige belső időszerkezetére. Vagy megerősíti az ige lexikális jelentésének szemantikai jellegét (a hatókörét és az aspektusát), vagy megváltoztatja a hatókört és az ige lexikális imperfektív vagy perfektív jellemzőit, az utóbbiakat az ellenkező irányban módosítja, metonimikus figyelemáttelezéssel. Ezekben az esetekben az imperfektív igeinek a közvetlen hatókörön túli, az általános hatókörön belüli végpontjára irányul a figyelem a folyamat kezdő- és végpont közötti része helyett; a perfektív igeinek a közvetlen hatókörön belüli, a folyamat kezdő- és végpont közötti részére irányul a figyelem a végpont helyett. Az igeidő maga változatosságában az ige szemantikai szerkezetét a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi részével, annak variábilis temporalitásával kapcsolja össze, a konceptualizáló mindenkori nézőpont-érvényesítésének megfelelően, így alakítva a kifejezett folyamat szemantikai hatókörét, specifikusságát és a megfelelő alszerkezetek prominenciáját.

Irodalom

- Anderson, John R. (1996), *Kognitive Psychologie*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg.
- Brisard, Frank (ed.) (2002a), *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Brisard, Frank (2002b), Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard 2002a: xi–xxxiv.
- Brisard, Frank (2002c), The English present. In: Brisard 2002a: 251–297.
- Chafe, Wallace (1994), *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Evans, Vyvyan (2003), *The Structure of Time: Language, meaning and temporal cognition*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Hawking, Stephen (1988), *A brief history of time*. Bantam Books, London.
- Heidegger, Martin (1989), *Lét és idő*. Gondolat, Budapest.
- Heine, Bernd (1997), *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Husserl, Edmund (2002), *Előadások az időről*. Atlantisz, Budapest.
- Jaszczolt Kasia M. – de Saussure, Louis (eds) (2013), *Time: Language, Cognition, & Reality*. Oxford University Press, Oxford.
- Lakoff, George (1987), *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Langacker, Ronald W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. (1991), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. (2002), Remarks on the English grounding systems. In: Brisard, Frank (ed.), *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 29–38.
- Langacker, Ronald W. (2006), Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds), *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 17–40.
- Langacker, Ronald W. (2008), *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Matlock, Teenie (2011), The conceptual motivation of aspect. In: Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds), *Motivation in Grammar and the Lexicon*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 133–147.
- Mortelmans, Tania (2006), Langacker's 'subjectification' and 'grounding': A more gradual view. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds),

- Subjectification. Various paths to subjectivity. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 151–175.
- Németh Boglárka (2012), Az aspektus a magyar nyelvben. Különös tekintettel a statikusságra. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. (2009), Aspect and metonymy in the French *passé simple*. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. – Barcelona, Antonio (eds), *Metonymy and metaphor in grammar*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 177–195.
- Patard, Adeline – Brisard, Frank (eds) (2011), *Cognitive approaches to tense, aspect and epistemic modality*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Pelyvás Péter (1998), A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehoronyzó szerepéről. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. JATE, Szeged. 117–132.
- Pelyvás, Péter (2011), Motivation in English *must* and Hungarian *kell*. In: Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds), *Motivation in Grammar and the Lexicon*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 171–190.
- Péter Mihály (2008), Az aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Pöppel, Ernst (1994), Temporal mechanisms in perception. In: Sporns, Olaf – Tononi, Giulio (eds), *Selectionism and the brain: International review of neurobiology*. Vol. 37. Academic Press, San Diego. 185–201.
- Takács Edit (2012), A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 136: 325–335.
- Tolcsvai Nagy, Gábor (2010), The auxiliary + infinitive construction in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 57 (1): 143–164.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael (2002), *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Turner, Frederick – Pöppel, Ernst (2014), Az időmértékes verselés, az agy és az idő. In: Horváth Márta (szerk.), *A művészet eredete. Kultúra, evolúció, kogníció*. Typotex Kiadó, Budapest. 167–185.
- Wacha Balázs (2001), *Időbeliség és aspektus a magyarban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.